

UDK: 930.127. (575.1)

Mavjuda ERGASHEVA,
Buxoro davlat universiteti
Ekologiya va geografiya kafedrası o'qituvchisi
E-mail: ergashova76@mail.ru
Anvar NEMATOV,
Buxoro davlat universiteti
Ekologiya va geografiya kafedrası katta o'qituvchisi
E-mail: anvar-nematov@mail.ru

Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti dotsenti, g.f.f.d. (PhD) X.T.To'xtayeva taqrizi asosida

LANDSHAFTSHUNOSLIK FANINING RIVOJLANISHI

Annotatsiya

Maqolada landshaftshunoslik fani va uning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, landshaftshunoslikning fundamental fan sifatida geografiya fanlari tizimida tutgan o'rnini, shuningdek, fanning tarmoqlanishi bilan bog'liq holda, hozirgi kunda yuzaga kelgan ba'zi muammolariga oid masalalar yoritilgan. Shu maqsadda yetakchi olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlil qilingan, tegishli xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: landshaftlar haqida ta'limot, landshaftshunoslik, fanning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, yangi ilmiy yo'nalishlar.

DEVELOPMENT OF LANDSCAPE SCIENCE

Abstract

The article examines the formation and development stages of landscape science, its role as a fundamental science in the system of geographical sciences, as well as some of the problems that have arisen today in connection with its ramification. For this purpose, the studies of leading scientists were analyzed and the corresponding conclusions were drawn.

Key words: teaching about landscapes, landscape science, formation, stages of development of science, new scientific directions.

РАЗВИТИЕ ЛАНДШАФТНОГО НАУКА

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования и этапы развития науки ландшафтоведения, ее роль как фундаментальной науки в системе географических наук, а также некоторые проблемы, возникшие сегодня в связи с ее разветвлением. С этой целью были проанализированы исследования ведущих ученых и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: учение о ландшафтах, ландшафтоведение, формирование, этапы развития науки, новые научные направления.

Kirish. Dunyo miqyosida landshaftshunoslik fanining ramzi (atributi), obykti va predmeti, nazariya va metodologiyasi, tushuncha va tamoyillari, inson yashaydigan va xo'jalikdagi faoliyatini olib boradigan hududlarning tabiiy sharoitini, tabiiy komponentlari orasidagi o'zaro aloqadorliklarni, o'zaro ta'sirlarni shu jumladan, inson faoliyatining ta'sirini baholash kabi ishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada landshaftshunoslik fanining bugungi holatini baholash va kelajakdagi rivojlanishini bashoratlash uchun ham uning tarixini bilishga ustuvor ahamiyat berilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Geografiya ham o'z rivojlanishi va differentsiatsiyalanuvi natijasida qadimgi va o'rta asrlardagi tabiat, aholi va xo'jalik haqidagi bir butun fan asosida shakllangan fanlar sistemasiga aylandi. Ushbu sistemaning tarkibiy tuzilishi ko'p yillardan beri geograflarning e'tiboridan tushmay kelmoqda. Geografiyaga oid deyarli barcha darslik va o'quv qo'llanmalarda, geografiyaning nazariy hamda muammoli masalalariga bag'ishlangan ilmiy monografiya va yirik nazariy maqolalarda mualliflar geografiya fanining strukturasi va unda tabiiy geografiyaning o'rnini haqida o'z fikrlarini bildirganlar. Masalan, S.V.Kalesnik (1955, 1959, 1961, 1972), I.M.Zabelin (1957, 1959, 1978), A.N.Javaxashvili (1957), Y.G.Saushkin (1948, 1976), F.N.Mil'kov (1959, 1970, 1990), A.M.Ryabchikov (1960, 1964), Y.K.Yefremov (1964, 1987), P.S.Kuznetsov (1970), K.K.Markov (1960, 1973, 1978), V.B.Sochava (1978), D.L.Armand (1979), A.G.Isachenko (1979, 2004), U.I.Mereste, S.Y.Nimmik (1984), N.K.Mukitanov (1985), V.S.Jekulin (1987, 1989), M.M.Golubchik va b. (1998) kabi geograflarning asarlarida geografik fanlar sistemasiga alohida e'tibor berilgan.

Tabiiy geografiyaning fanlar tasnifidagi o'rnini va ichki tuzilishi haqida o'zbek geografik adabiyotida ham (masalan, Sh.S.Zokirov, 1999; H.Vahobov va b. 2005; Sh.S.Zokirov, X.R.Toshov, 2013, 2016; I.Q.Nazarov, 2013; A.A.Nigmatov, 2018; O'.Q.Abdunazarov va b. 2018; P.Baratov, N.B.Sultonova, 2019; X.R.Toshov, 2021) ayrim fikrlar bildirilgan [1, 2, 6, 7, 8, 9, 11, 13].

Tadqiqot metodologiyasi. Shu yerda yana bir muhim jarayonni eslab o'tish joizki, XX asrning birinchi 30 yilligida landshaftshunoslik ta'limoti geografiya fanining mustaqil fan ekanligini asoslovchi sifatida geograflar tomonidan qo'yildi. Ikkinchidan, shu davrda landshaftshunoslik yer bilimi faniga "raqobatchi" qilindi, hatto landshaftshunoslikning sinonimi bo'lib, mamlakatshunoslikni qo'llash odat tusini oldi. Bu haqdagi batafsil ma'lumotlar X.R.Toshovning (2021) "Tabiiy geografiya" nomli monografiyasida o'z tavsifini topgan. Jumladan, u "Tabiatni bevosita dala sharoitida kuzatish borasida katta tajriba

orttirgan Rixtgofofen u yoki bu hodisani yer yuzasida tarqalishiga nisbatan umumiy tasavvurlar hosil qilish uchun ma'lum hududlardagi turli obyekt va hodisalarning sababiy aloqadorliklarini yoritib berish lozimligini tushuntirar ekan, bu yondashuvni regional yondashuv deb atagan. Shundan kelib chiqqan holda, olim turli katta-kichiklikdagi hududlarda turlicha metodlardan foydalanish lozimligini ham eslatib o'tgan. Bunday hududlarni u kattasidan kichigi tomon nemischa terminlar bilan quyidagicha nomlagan edi. Erdteile (Yerning eng katta qismlari), Lander (asosiy rayonlari), Landschaften (landshaftlar yoki mayda rayonlar) va Ortlichkeiten (joylar). Bundan tashqari Rixtgofofen Ritterning "Yer bilimi" termini grekcha "Geografiya" terminining sinonimi ekanligini ham uqitirib o'tgan" – deb qayd etgan [13, 30 b.].

Bu davrda yuzaga kelgan va aytilishi lozim bo'lgan holatni umumlashtirib tavsiflanadigan bo'lsa, avvalo Yevropada geografiyaning rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar yuzaga kelganini, shu jumladan ko'p universitetlarda geografiya kafedralari tashkil etilib, geograf mutaxassislar tayyorlash boshlab yuborilganini aytish lozim. Shuningdek, dunyoning bir qator shaharlarida geografiya jamiyatlarining faol ishlay boshlaganligi, ularda geografiya syezdlarini o'tkazilib turilishi, geografiya kongresslarining ish boshlaganligi kabilar ham landshaft ta'limotining yaratilishida ijobiy ahamiyatga ega bo'lgan edi [14].

Yuqorida landshaftshunoslik fani va uning nazariy asosi bo'lgan landshaft ta'limotining kelib chiqishiga hamda rivojlanishiga taniqli olimlar V.P.Semyonov – Tyan-Shanskiy (1928), I.M.Zabelin (1959, 1969), A.G.Isachenko (1971) sabablar qilib, geografiya fani rivojlanishidagi ba'zi tanazzullarni ko'rsatishgan [10, 12]. Shularni hisobga olib, geografiya fanining tarixida ro'y bergan ba'zi tanazzullarga ham to'xtalib o'tish mantiqan to'g'ri bo'ladi. Chunki landshaftshunoslik fani tarixi geografiya fani tarixining uzviy davomidir. Ma'lumki, geografiyaning mustaqil fan sifatida yuzaga kelishi qadimgi grek olimlarining ilmiy faoliyatlari natijasida ro'y bergan. Ayniqsa, tanazzulning birinchisi, Ptolemeyning geografik asaridan so'ng fanda olti asrdan ortiq davom etgan davrda bo'lgan.

XX asrdagi fan tarixchilarining aksariyati o'rta asrlarda G'arbiy Yevropada fan, shu jumladan geografiya uzoq muddatli tanazzulda bo'lganligini e'tirof etganlar. Buning asosiy sabablaridan biri xristian dinining kuchayib ketishi bo'lgan. G'arbiy Yevropada geografiya boshqa fanlarni rivojlanishida IX – XII asrlarda Sharq olami ilmiy muhitining xizmatlarini e'tirof etish joiz. Chunki oradan olti asrdan so'ng Sharq olamida matematika, astronomiya, tarix, falsafa, geografiya fanlariga oid yirik asarlar yaratilgan. O'rta asrlar geografiya tarixi bilimdoni professor Hamidulla Hasanov (1919-1985) tomonidan Sharqda IX-X asrlar geografiya fanining tug'ilish davri deb, alohida tarixiy bosqich sifatida ajratilgan. Mazkur "Uyg'onish davri" deb nom olgan davr fan tarixida O'rta Osiyolik olimlarning xizmatlari katta bo'lgan [15].

Taniqli geograf A.A.Grigoryev (1948) ham bu sohada barcha fikrlarga munosabat bildirib, geografiya fani o'tgan XIX asrning 60-yillaridan boshlab, chuqur tanazzulni boshdan kechirganligini ta'kidlagan. XVIII asr o'rtalarigacha geografiyaning predmeti, mazmuni va vazifalari to'g'risida aniq bir tasavvur shakllanmagan edi [3].

Taniqli olimlardan V.P.Semyonov – Tyan-Shanskiy (1928) geografiya tarixidagi inqirozni geografiya fani predmetini aniqlash sababli ro'y berganligini ta'kidlagan. U mashhur geograf P.P.Semyonov – Tyan-Shanskiy oilasining vakilidir. Veniamin Petrovich Semyonov – Tyan-Shanskiy (1870-1942) Peterburg universitetini tugatgan. Tabiiy geografiya, mamlakatshunoslik, iqtisodiy geografiya va statistika bilan shug'ullangan. Leningrad universitetida va Gersen nomli pedagogika institutida ko'p yillar professor lavozimida ishlagan. Uning 1928 yilda yozilgan "Rayon va mamlakat" ("Rayon i strana") nomli asari o'z davrida metodologik ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu asarda o'ziga xos tasnif sxemasini tavsiya etgan edi. V.P.Semyonov – Tyan-Shanskiy geografiyani to'la mustaqil fan hisoblab, keng ma'noda Yer hayotidagi hududiy munosabatlar qonunlarini o'rganadi, degan fikrda bo'lgan. Bu olim geografiya fanlar sistemasini 3 ta qismga – birinchisi, noorganik geografiya, ikkinchi, organik geografiya, uchinchi, geografik sintezga ajratgan [12]. Yana bir rus geograf olimi I.M.Zabelin (1959, 1969) esa geografiya fanidagi tanazzulni fanning rivojlanish bosqichi bilan bog'laydi. I.M.Zabelin g'oyasiga muvofiq fan tanazzuli geografiyaning "tasviriy bosqichi" tugashi bilan bog'liq. Ma'lumki, tasviriy geografiya Gretsiyada, keyinchalik Sharq olamida matematik geografiya bilan deyarli bir davrda paydo bo'lgan [58, 59]. Geografiya fani tarixi bilan shug'ullangan A.G.Isachenko (1971) ham geografiya fani tanazzuliga munosabat bildirib, buni XIX asrning 70-yillarida fanda sodir bo'lgan differentsiatsiyani avj olishi bilan izohlagan [10].

Tahlil va natijalar. Geografiya jamiyatlarining birinchisi 1821 yilda Parijda, fransuz geografiya jamiyati tashkil etilgach, birin-ketin Berlinda (1828 y.), Londonda (1830 y.), Bombeyda (1832 y.), Mexikoda (1839 y.), Peterburgda (1845 y.), Amerikada avval Nyu-Yorkda (1852 y.), so'ng Vashingtonda (1888 y.), Venada (1856 y.), Italiyada esa avval Florensiyada (1867 y.), so'ng Rimda (1872 y.) geografiya jamiyatlari paydo bo'ldi.

Rus geografiya jamiyatini avval boshda F.P.Litke (1845 – 1850 yy.), keyin M.N.Muravyev (1850 - 1857), yana F.P.Litke (1857 – 1873 yy.) va P.P.Semyonov – Tyan-Shanskiy (1873 – 1914) boshqargandilar. Keyinchalik, Rossiyaning bir qator chekka o'lkalarida (Sibir, Kavkaz, Uzoq Sharq (Priamurye) va shu jumladan, O'rta Osiyoda) Rus Geografiya jamiyatining bo'limlari tashkil etildi. O'rta Osiyo bo'limi Toshkentda 1897 yilda ish boshlagandi. Bugungi kunda O'zbekiston Geografiya jamiyati faol ish olib bormoqda. O'zbekiston Geografiya jamiyati o'z faoliyati tarixi davomida dastlab, Imperatorlik Rus Geografiya jamiyati Turkiston bo'limi (12 mart, 1897 y.), keyinchalik, Rus Geografiya jamiyati Turkiston bo'limi (1917 y.), Davlat geografiya jamiyati O'rta Osiyo bo'limi (1925 y.), Davlat Geografiya jamiyati O'zbekiston bo'limi (1930 y.), SSSR Geografiya jamiyatining O'zbekiston filiali (1940 y.), O'zbekiston SSR Geografiya jamiyati (1964 y.) va O'zbekiston Geografiya jamiyati (1991 y.) deb nomlanib kelgan. O'zbekiston Geografiya jamiyatining 1980 – 2019 yillar orasida 9 ta syezdi o'tkazilib, ularda geografiya, jumladan landshaftshunoslikning dolzarb masalalari ko'rilgan.

Geografiya jamiyatlarining eng asosiy vazifalaridan biri turli o'lka va mamlakatlarning tabiiy sharoiti, xo'jaligi va aholisiga doir ma'lumotlar to'plash maqsadida ekspeditsiyalar uyushtirishdan iborat bo'lgan. Ekspeditsiyalarning natijalari esa jamiyat yig'ilishlarida hisobot ko'rinishida tinglangan, muhokamalardan o'tkazilgan va baholanib turilgan. Shuningdek, geografiyaning nazariy, metodologik masalalarini shakllanishida muhim bo'lgan asarlarni keng yoyish va targ'ib qilish maqsadida turli axborotnomalar, ilmiy to'plamlar va monografiyalar nashr ettirib turilgan. Bu o'z navbatida geografik bilimlarni ommalashtirish va fanning ilmiy-amaliy ahamiyatini aks ettirishda muhim rol o'ynagan. Yer yuzasi tabiiy sharoitini o'rganish, to'plangan ma'lumotlarni ilmiy tahlil qilish, umumlashtirish va qonuniyatlarni aniqlashda jamiyatlar tarkibida tabiiy geografiya bo'limlarining mavjudligi alohida ahamiyatga ega bo'lgan [14]. Bularning barchasi landshaft ta'limotining ahamiyatini ochib berishga xizmat qildi va bu jarayon davom etmoqda.

Xulosa va takliflar. Landshaftshunoslik fanining rivojlanishini o'rganish shu narsani oydinlashtirdiki, bu sohada ko'plab asarlar yozilganligi, ko'plab tadqiqotlar o'tkazilganligiga qaramay, hali uning nazariy va metodologik masalalari bo'yicha bir

to'xtamga kelinmagan. Landshaftshunoslik tarixi faqat mualliflarning nazariy qarashlari tarixi bo'lib kelgan, aksincha fan predmetiga aylanmagan.

Landshaftshunoslik fani tarixi geografiya fani tarixining uzviy davomidir. Shuning uchun landshaftshunoslikning vujudga kelishida geografiya fani tarixida ro'y bergan inqirozlarning ta'siri katta bo'lgan. Jumladan, XVIII asr o'rtalarigacha geografiyaning predmeti, mazmuni va vazifalari to'g'risida aniq bir tasavvur shakllanmaganligi, fan tanazzuli geografiyaning "tasviriy bosqichi" tugashi bilan (I.M.Zabelin bo'yicha), geografiya fanida ro'y bergan differentsiatsiyani avj olishi kabilari sabab qilib ko'rsatilgan.

Landshaftshunoslik fanining rivojlanishini o'rganish tadqiqotning asosiy maqsadi bo'lishi uchun birinchidan, landshaft g'oyasining vujudga kelishi jarayonlaridagi tadqiqotlar poydevor vazifasini o'tashi, ikkinchidan, ularning natijalarini falsafiy va geografik dunyoqarashlar uyg'unligi bilan tahlil etilishi lozim. Buning uchun tashqi yoki ijtimoiy-iqtisodiy omillarni o'rganish hamda tafovut qilish muhim. Landshaft ta'limotining evolyutsiyasi tabiiy geografiya fanining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan omillar natijasidir.

ADABIYOTLAR

1. Abdunazarov O'.Q., Mirakmalov M.T., Sharipov Sh.M. va boshq. Umumiy tabiiy geografiya. – Toshkent: "Barkamol fayz media", 2018. – 326 b.
2. Вахобов Х. ва б. Умумий ер билими. Т., 2005.
3. Григорьев А.А. Основные этапы развития географической мысли со второй половины XIX в. Проблемы физ.геогр. вып. 13, 1948.
4. Забелин И.М. Основные проблемы теории физической географии. М., 1957.
5. Забелин И.М. Мудрость географии. М., 1986.
6. Зокиров Ш. Кичик худудлар географияси. Тошкент. "Университет". 1999.- 120 б.
7. Зокиров Ш.С., Тошов Х.Р. География тарихи. Бухоро, 2018.
8. Zokirov Sh.S., Toshov X.R. Landshaftshunoslik. Ўқув қўлланма. Тошкент.: "Дизайн Пресс", 2013, -170 б.
9. Zokirov Sh.S., Toshov X.R. Landshaftshunoslik. Ўқув қўлланма. -Тошкент.: "Турон замин зиё", 2016. -200 б.
10. Исаченко А.Т. Развитие географических идей. М., 1971.
11. Nigmatov A.N. Tabiiy geografiya va geoeкологиya nazariyasi. Т., 2018.
12. Семёнов – Тянь-Шанский В.П. Район и страна. изд. «Москва». Л.: 1928. 311 с.
13. Toshov X.R. Tabiiy geografiya tarixi va ba'zi nazariy masalalari. Durdona. Toshkent. 2021. 520 b.
14. Ergasheva M.K. Landshaftshunoslik (buyuk siymolar) O'quv qo'llanma. -Buxoro, "Durdona", 2021.-116 б.
15. Hasanov H.H. O'rta Osiyolik geograf sayyohlar. Т., 1964.